

חינוך לשלמות – מורכבות ואיזונים¹

א. פתיחה: מן ההגות אל המעשה

מאמר זה נועד להתמודד עם בעיית החילון וההתחרדות בחינוך הדתי. יש מקום לדון בשאלות אלה מכמה וכמה היבטים: חברתי, פסיכולוגי, חינוכי, הלכתי ואחרים. במאמר הזה בחרתי להתמקד בשאלות שבעיניי הן שאלות העומק היסודיות של התופעות הללו, הקשורות ליסודות ההגותיים של המחשבה הדתית, ואינן תלויות כל כך בזמן ובמקום. נקודת המוצא לדיונו מצויה בהגותו של רב סעדיה גאון.

ספר **האמונות והדעות** של רב סעדיה גאון הוא החיבור המקיף הראשון של התחום 'אמונות ודעות', שיכונה לימים 'פילוסופיה יהודית', ובזמננו: 'מחשבת ישראל'. הספר מחולק לעשרה מאמרים, שכל אחד מהם עוסק בנושא מרכזי אחד בהגות האמונית: מציאות השם, תורה מן השמים, השגחה וגמול, וכיוצא בזה. ראשוניותו של הספר ומעמדו החשוב של מחברו גרמו לכך, שרבים מספרי ההגות היהודית נבנו מסביב לנושאים שקבע רב סעדיה כנושאי היסוד של ספרו.

המאמר האחרון בספר חריג במתכונתו: הוא אינו עוסק בשאלות הגותיות, אלא מוקדש למימוש מעשי של השאלות ההגותיות שנדונו במאמרים שקדמו לו. כותרת המאמר בלשונו של רב סעדיה היא: "במה שיותר ראוי שיעשה האדם בעולם הזה"². היה מי שטען, שמאמר זה אינו במקומו, והוא אינו מתאים לספר פילוסופי. אולם נראה שרב סעדיה סבר, שעיסוקו

1 על פי דרכו: אסופת מאמרים על ערכו של היחיד וחינוכו. הוצאות תבונות, אלוך שבות, תשס"ט, מאמר ג'

2 ר' סעדיה גאון, **הנבחר באמונות ובדעות**, י" קאפח (מתרגם), ירושלים תשל"ל, עמ' רפז. כל ההפניות הסתמיות במאמר מכוונות לספר זה.

בשאלות ההגות לאורך תשעת מאמרי הספר מחייב אותו לתת הדרכה, כיצד יש לקיים את הדברים בחיי המעשה. המאמר האחרון, המעשי, הוא אפוא תכלית עניינו של הספר כולו. דומני שגם הרמב"ם במורה נבוכים הלך בעקבות רס"ג. הוא פתח את החלק הראשון בשאלות יסוד של אמונות ודעות, ולקראת סוף הספר, במאמר השלישי, התמקד בקיום המצוות ובהנהגת האדם בעולם הזה.

בעקבות הוגים אלו, אף מאמר זה מבקש לפתוח בשאלות הגות יסודיות ולהגיע מתוכן אל הברור המעשי. בחלקו הראשון של מאמר זה נעסוק במאמר המוזכר של רב סעדיה גאון, העשירי בספר 'אמונות ודעות', שייתן בידינו כלי מחשבה וניתוח, ובחלקו השני נעשה בהם שימוש כדי לפרש תופעות בחינוך הדתי ולהציע דרך להתמודד עמן.

ב. אחדות מתוך מורכבות

אחדות האלוהים ומורכבות האדם

הרעיון הפילוסופי היסודי שבו משתמש רב סעדיה כבסיס לפיתוח תורת המידות שלו, הוא רעיון שאותו פיתח בפרקי ההגות הראשונים של הספר – האחדות האלוהית המתגלה בתוך ריבוי התופעות של המציאות:

אפתח ואומר, כי בורא הכל יתהדר ויתרומם, כיון שהוא אחד בעצם, הכרחי שיהו הנבראים מְדַבְּרִים רבים... כי כל הנמצאים כאשר תחקור כל גוף מהן, תמצא בו חום וקור ולחות ויובש. אם תחקור גוף האילן, תמצא בו עם אלה ענפים ועלים ופירות וכל הנספח להן. ואם תחקור גוף האדם, תמצא בו עם אלה בשר ועצמות וגידים ועורקים ומיתרים ומה שנספח לכך. וזה דבר שאין בו ספק ואין לדחות מציאותו, וכל זה בחוק הבריאה, כי הבורא יתרום ויתהדר אחד ומעשיו רבים, והוא מה שאמרו הכתובים: 'מה רבו מעשיך ה' פֶּלֶם בחכמה עשית' (תהילים ק"ד, כד) (עמ' רפז).

מן האלוהי גזור רס"ג אל האנושי, וקובע שגם האדם הוא אחד המורכב מכוחות שונים, שכולם בהופעתם השלמה והמאוזנת מרכיבים את האדם השלם:

וכן באדם אהבות לדברים רבים ושנאות לדברים רבים, כמו שאמר 'רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום' (משלי י"ט, כא). וכשם שאין

הגופים מתקיימים באחד מארבעת היסודות, וגוף העץ אינו מתקיים מדבר אחד כמו שאמרנו, ואין האדם חי בעצם אחד או בכשר בלבד, ואפילו השמים לא בכוכב אחד היא מוארה, כך האדם לא במדה אחת ראוי שיתנהג כל ימיו, אלא ממכלול כל מה שתיארנו בכל פרק להרבות בדבר ולמעט באחר ישלם כל הנזכר. כך מצירוף מדות האדם באהבה ובשנאה ברבוי ומיעוט ישלמו לו כושר עניניו, ויהיה כאלו הזמינם לפני השופט ודן אותם, כאמרו: 'טוב איש חונן ומלוה יכלכל דבריו במשפט' (תהילים קי"ב, ה), או כאלו שקלם במשקל ואזנם במדה, וכמו שאמר: 'פֶלֶס מֵעַגְל רִגְלֶךָ' (משלי ד', כו). וכאשר יעשה כן יאוזנו ועניניו ויוכשרו (עמ' רפז-רפח).

ערך הריבוי והמורכבות

רב סעדיה מסביר, שהעמיד את ערך הניהול המושכל של סדרי החיים בפתחת המאמר, מכיון שזה הוא היסוד החשוב ביותר, המארגן את כל מבנה ההנהגה של האדם. הוא שולל בתוקף גישות המבקשות להעמיד את מהות האדם וערכו סביב נושא מסוים אחד, כגון אלו הטוענים שיש להתמסר לפרישות או לחכמה או לעבודה או לפרנסה וליישוב העולם, תוך התעלמות מן הצרכים והחובות האחרים. יש להדגיש, שרס"ג איננו חולק על חשיבותו של נושא זה או אחר בפני עצמו, אלא מניח כהנחת יסוד, שמכיוון שהאדם נברא רבגוני ורב תחומי, ניטעו בו באופן טבעי כוחות שונים ורצונות שונים, ולא ייתכן כלל שיידרש לרכז את כל מהותו סביב עניין אחד ולהזניח את כל היתר.

ואשר הביאני לקבוע ענין זה בתחלת מאמר זה, הוא לפי שאני ראיתי בני אדם חושבים שהגיעו למסקנא נכונה, כי הראוי שיתנהג האדם במדה אחת כל ימי חייו, יעדיף חבת דבר על כל שאר החביבים, ושנאת דבר על שאר השנואים. וחקרתי דעה זו ומצאתיה בתכלית הטעות מכמה פנים... הלא תראה כי פרטי הפעולות לא יתכן להשתמש בהם דבר אחד, כל שכן כלליותם. לדוגמה, אלו בנאי בנה בית מאבנים בלבד או עצים בלבד או מחצלאות בלבד או מסמרים בלבד, לא תהיה תקינותו כמו שתהיה אלו בנה אותו מכולם יחד. וכדומה לזה אפשר לומר בתבשיל ובמאכל ובמשתה ובמלבוש ובתשישין ושאר הצרכים, ומדוע לא יפקח האדם את עיניו בראותו שאין הפרטים הללו נעשין מדבר אחד, והרי לא נעשו

אלא לו לשמושו וטובתו, כל שכן תכונות נפשו ומדותיה(עמ' רפח-רפט).

נוקי הצמצום

קיימת סכנה מעשית ורוחנית גדולה בצמצום האדם לתחום צר ומוגבל, יהא התחום הזה אשר יהיה:

תוצאות בחירה זו אין נזקה מועט אלא גדול, כפי שאמשיל ואומר, מהם מי שבחר לתור בהרים, והביאו דבר זה לידי שממון, ומהם מי שבחר האכילה והשתיה, וגרם לו כליון בחלים קשים, ומהם מי שבחר קבוץ הממון, והניחו לאחרים, ומהם מי שבחר את הנקמנות, ונקמו הדברים הללו בו עצמו, וכל הדומה לדברים הללו, כמו שאבאר בתוך המאמר הזה בעזרת ה' (עמ' רפט).

הכול, בסופו של דבר, עומד על החכמה, כי היא שמנווטת את הכוחות השונים ונותנת לכל אחד את מקומו ושיעורו. המקור המקראי העיקרי שעליו מבסס רב סעדיה את דרכו הוא ספר קהלת, הבוחן את כל ההופעות של העשייה ושל הקיום האנושי, וקובע שמצד אחד יש לשבח את כולן, ומצד שני כולן הבל. הטענה של רב סעדיה היא, שקהלת משבח את כל הדברים כשהם נעשים במידה הראויה, ורואה בהם הבל, אם מישהו חושב לראות בדבר מסוים את חזות הכול.

לפיכך צריכים לחכמה שתנהיג את האדם ותנחהו תמיד, כמו שאמר: 'בהתהלך תנחה אתך' וגו' (משלי ו', כב). והעיקר בכל הענין הזה, שהאדם ישלוט במדותיו וימשול על אהבותיו ושנאותיו, כי לכל אחת מהן מקום שראוי להשתמש בה שם, וכאשר יראה את המקום שראוי בו השמוש בכך, ישחרר ממנה בשעור הראוי עד שישלים אותו הדבר, וכאשר יראה המקום שבו צריך לעצור אותה המדה, יעצרנה עד אשר יעבר ממנו אותו המאורע, וכל זה בהבחנה ויכולת להרפות מתי שירצה ולהחזיק מתי שירצה, וכמו שאמר: 'טוב ארך אפים מגבור ומשל ברוחו מלכד עיר' (משלי ט"ז, לב) (עמ' רפט-רצ).

ג. תורת הפרישות השלמה

המאמר של רב סעדיה עוסק, כאמור, בדרך ההנהגה הראויה לאדם בעולם. בתחילת המאמר מופיעה הקדמה תאורטית, המסבירה את יסוד המורכבות כעיקרון מפתח בעולם. בחתימת המאמר מצייע רב סעדיה מגוון מְשלים ודוגמאות מכל תחומי החיים, מחולקים לפי חמשת החושים של האדם, המראים שבכל דבר ודבר בעולם, האיזון בין מרכיבים שונים ומנוגדים הוא שיוצר את ההרמוניה של השלמות. במרכז המאמר עומדת חטיבה מובחנת לעצמה, שרס"ג קורא לה "תורת הפרישות השלמה", המכילה את הפירוט המעשי של הנחות היסוד שלו. בחטיבה זו שלושה עשר פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לסוג אחד של פעילות אנושית בעלת ערך. בכל אחד מן הפרקים מראה רס"ג, מה חשיבותה של פעילות זו, מה תועלתה, מה הטעות בהתרכזות מוגזמת סביבה, ומה המקום והשיעור הנכון להשתמש בה.

המושג 'הפרישות השלמה' מטעה, כיוון שהוא מנוגד בתכלית למשמעות הרגילה של המושג 'פרישות' בספרות המוסר המקובלת. אצל רב סעדיה יש הבדל בין הפרישות במובן הרגיל, שאותה הוא מונה כאחת משלוש עשרה הפעילויות המרכיבות את המכלול המאוזן של העשייה האנושית, ושיש הטועים לתת לה משקל יתר, לעומת 'הפרישות השלמה', שהיא האיזון המדויק בין המרכיבים השונים, שהפרישות אינה אלא חלק מהם.

הדבר המפליא ברשימת שלושה עשר הערכים של רב סעדיה הוא, שמופיעים בה דברים שמצופה מחיבור מוסרי לדרוש לצמצם בהם, כגון ענייני המאכל והמשתה, המשגל, החשק והמנוחה, ולצד עניינים שכל חיבור מוסרי רגיל מבקש להרחיב בהם עד בלי די, כגון הפרישות, החכמה ועבודת ה'. אצל רב סעדיה, לא ניכר הבדל בין אלו לאלו. את כולם הוא מעביר תחת שבת הביקורת המאזנת: מצד אחד הוא מציג את הגישה הגורסת הרחבה גדולה, מצד שני הוא מציג את הסיכונים בהפרזה, ולסיכום הוא מציג את המידה הנכונה לשימוש.

רב סעדיה מונה "שלוש עשרה אהבות", ואלו הן:

האהבות שלש עשרה, והם: הפרישות, והאכילה והשתיה, והמשגל, והחשק, וקבוץ הממון, והבנים, והישוב, והחיים, והשררה, והנקמה, והחכמה, והעבודה, והמנוחה. ואציעם לפני השכל אחד אחד, ואומר

לפניו אופני העדפתו, ואקבע היאך הפרישות מביטה עליו, ואבאר מקומו
הראוי (עמ' רצב-רצג).

כדי להבין את דרך המחשבה של רס"ג והתאמתה לדורנו, נעיין בשלושה
נושאים מתוך השלושה עשר: "הישוב", "החכמה" ו"העבודה".

יישוב העולם

ואחרים נראה להם כי ישוב העולם [הוא הדבר] הטוב ביותר שיתעסק בו
האדם. ואמרו: בנין הבתים הרי הוא הכרחי, כי בלעדיהם לא יהיה לאדם
מקום לשכון בו מפני החום והקור, ויאסוף בו חפציו. והטפול בשדות,
הרי נחיצותם בעבור המזון אשר לא יתכן פֶּלְתוֹ. והכל מביאים לאדם
שמחה ורחבות לב וזריזות וחדוה, כאמרו: 'ויתרון ארץ בכל היא [הוא
קרי] מלך לשדה נעבד' (קהלת ה', ח). ובישוב ובבנינים מתפארים
המלכים והנסיכים, כאמרו: 'עם מלכים ועיצי ארץ הפנים חרבות למו'
(איוב ג', יד). ובכגון זה הובטחו המאמינים: 'ובתים מלאים כל טוב אשר
לא מְלֵאָה' (דברים ו', יא) (עמ' שז).

עד כאן דיבר רב סעדיה על אודות אלו המייחסים חשיבות עליונה ליישוב
העולם: בנית בתים ועבודת השדה. מובן שאלו רק דוגמאות, ואפשר להרחיב
את הדברים לכל העשייה האנושית שביב הפיתוח הכלכלי והיצרני: תעשייה,
מסחר וטכנולוגיה. אחרי שמנה שבחם, ואף הביא ראיות לכך מן הכתובים,
הוא פונה להסביר מהי הטעות שבהקדשת כל החיים למשימה זו:

והתבוננתי בשיטתם זו, ומצאתי שכבר הגזימו בדבר, במה שחייבו הזנחת
הכל ולעסוק רק בענין זה. והיאך יבנה דבר מכל זה, אלא בחכמה ותכנון
והנדסה ומדידות, ואם לא תהינה באמצע ידיעות רחבות, לא יגיע
למאומה מכל הדרוש הזה! [אם כן – אי אפשר להתמקד בפרק 'יישוב
העולם' ולהזניח את פרק 'החכמה']. ואם יטיל האדם על עצמו ישוב
העולם, יכנס ביגיעה ועמל ודאגה וטרדה, והוצאת כל ממון שלו ושל
זולתו בלהיטותו להשלים מה שהתחיל בו, כאמרו: 'הוי פנה ביתו בלא
צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם' (ירמיהו כ"ב, יג). [הקדשת
כל מרצו ליישוב העולם' עלולה לפגוע בערך של 'קִיבוץ הממון', עד כדי
כך שיפסיד כל רכושו] (שם).

רס"ג מוסיף וטוען, שהתמכרות לעיסוק ביישוב העולם עלולה להסתיים בפחי נפש גם מצד עצם הדבר, ולא רק בשל החמצת דברים אחרים:

וכאשר הוא משלים אותו, אם נראה לו בו משהו שלא מצא חן בעיניו, או שאינו כרצונו, נעשה אצלו בלתי שוה מאומה, והלך יגעו ועמלו לריק, וכענין שנאמר: 'ויצא חירם מִצָּר לראות את הערים אשר נתן לו שלמה ולא ישרו בעיניו' (מל"א ט', יב). ואיה הצער התמידי ועגמת הנפש הממושך כי אם בכך, והיכן קנאת בני אדם ורוגז השליטים והכשלונות אלא בהם, וכאמרו: 'בתי גזית בניתם ולא תשבו בם כרמי חמד נטעתם ולא תשתו את יינם' (עמוס ה', יא). ואם היה הטפול בשדות, הרי נטעיהם לא יצמחו כפי רצון האדם, אלא יצמחו כרצון ה'. נמצא שהוא דואג להם תמיד, ואם עקרו וחזרו ונטעם נכפלו הדאגות, ופחדו בהעצר הגשם עוד יותר, וכך בצמאון ובשרב ובירקון ובארבה ובשטפונות, וכאמרו: 'רעב כי יהיה בארץ דבר כי יהיה שדפון ירקון ארבה חסיל כי יהיה כי יִצָּר לו' (מל"א ח', לז). ואיה חמס השלטונות והתעללות משרתיהם עד שנעשה בעל היכול אריס להם, ולא י שאר לבעלים מאומה, וכמו שאמר: 'ברבות הטובה רבו אוכליה ומה כשרון לבעליה כי אם ראית [ראות קרי'] עניו' (קהלת ה', י). ואם הצליח יכולו ורבה תבואתו, הרי כל תקותו ומחשבותיו יוקר השערים וצוק העתים, כדי לעשוק את הענים והמסכנים, כאמרו: 'לקנות בכסף דלים ואביון בעבור נעלים ומפל בר נשביר' (עמוס ח', י) (עמ' שז-שח).

אחרי שתיאר הגאון את הבעיות והייסורים הכרוכים בחייו של אדם שכל עניינו הוא בתחום 'יישוב העולם', הוא מסכם את הפרק וקובע את המידתיות הראויה:

אבל הרצוי לאדם בבנינים הוא להשיג מהם כדי צרכיו בלבד, כאמרו: 'ויושב שם רעבים ויכונונו עיר מושב ויזרעו שדות ויטעו כרמים ויעשו פרי תבואה' (תהילים ק"ז, לו-לז) (עמ' שח).

אין כל חדש תחת השמש, וגם כיום מצויים אנשים בודדים וחברות שלמות המקדישים את חייהם ל'יישוב העולם', וכנגדם, פרושים המבטלים את כל ההתעסקות בדברי העולם הזה ומחשיבים הכל להבל. מה שנתחדש בדורנו בארץ ישראל הוא, שנושא 'יישוב העולם' עלה מדרגה בחשיבותו והתקדם

למצוות 'שוב הארץ'. בניינה החומרי של ארץ ישראל אינו רק צורך פרטי של האדם, אלא ערך לאומי, אולם דבר זה אינו משנה מהותית את עמדתו של רס"ג. עיסוק זה ערכו רב מאוד, אולם תהיה זו טעות להחליט שהוא חשוב במידה המצדיקה התמסרות מוחלטת אליו והתעלמות מכל הערכים האחרים. כך, למשל, יש לדחות את העמדה החינוכית הגורסת, שבשל החשיבות העצומה של ההתיישבות, ההתמסרות אליה דוחה התמסרות ללימוד תורה או ללימודי מדעים. בלי תורה – אין ערך להתיישבות, וכלי מדעים – ישוב הארץ ימצא פגום, שהרי מדינה מודרנית זקוקה לתעשייה ולחקלאות מתקדמת, המבוססות על ידע טכנולוגי ומדעי מתקדם ביותר.

החכמה

דוגמה נוספת שנעסוק בה היא הפרק על החכמה:

יש מתלמידי החכמים מי שחשב, שאין ראוי שיתעסק האדם בעולם הזה במאומה זולתי בדרישת החכמה, ואמרו: לפי שבה יגיע האדם לידיעת כל מה שבארץ מן הטבעים והמזגים, ועד לידיעת הרבה ממה שבשמים מן הכוכבים והגלגלים, ויש בה עונג שמענגת את הנפש, וכמו שאמר: 'כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם' (משלי ב', י), ורפא תרפאנה מן הסכלות, כאמרו: 'רפאות תהי לשךך' (שם ג', ח), וכאילו היא זנה אותה במזון, כאמרו: 'ושקוי לעצמותיך' (שם), ויתקשט בה כפנינים וכמרגליות על המלכים, כאמרו: 'כי לַיִת חן הם לראשך וענקים לגרגרתיך' (שם א', ט). ומי שאינו דורשה ולא הבינה כאלו אינו מבני אדם ואין להתחשב בו, כאמרו: 'כי לא יבינו אל פעלת ה' ואל מעשה ידיו' (תהילים כ"ח, ה) (עמ' שיד).

רב סעדיה אינו צריך להאריך הרבה בתיאור ערך החכמה. כל ספרו מן המבוא ועד החתימה הוא שיר הלל ושבח לחכמה ולתורה. אולם, לאחר התיאור הקצר והבהיר של ערך החכמה, פונה רב סעדיה לתאר את הצדדים הבעייתיים שיש בהפרזה גם במידה זו:

ומצאתי כל מה שתארו בו את החכמה אמת ונכון, אבל מקום השגיאה בו, מה שאמרו שלא יתעסק עמה בזולתה. כי אם לא יתעסק עמה במזון ומדור וכסות תבטל החכמה, לפי שאין קיום אלא בהן. ואם יטיל את עצמו

בצרכיו אלה על אנשים אחרים, יהיה נמאס ובלתי נחשב ודבריו אינם נשמעים, וכאמרו: 'חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים' (קהלת ט', טז). ואם יסתפק במאכלים הגסים ובצורה יבשה בכל הנהגתו, יהיה טבעו גס ותתעבה עכירותו ותבטל עדינות החכמה ודקותה, וכאמרו: 'תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דְבָר על אָפְנֵי' (משלי כ"ה, יא). הלא תראה, שבני ישראל במדבר לא זן אותם ה' אלא במזון עדין, כלומר המן, כדי שילמדו את החכמה, כאמרו: 'ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורת אלה' (שמות ט"ז, ד). והתבונן עוד, כי בני לוי לא היה חלקם מן התבואה אלא אחד משלשה עשר, כי הם שבט מבין שלשה עשר, ונתן להם המעשר כדי שיעדנו את מזונם. ואלו נהגו בני אדם כמו שאמרו אלה, היתה החכמה בטלה בהפְרַת הזרע על ידי אי הנשואין. ואלו עסקו בחכמת בנין העולם לבדה, יוניחו חכמת הדת והתורה, אשר לא נתחבבה עליהם זו אלא כדי להיות סעד לחכמת התורה, ויהיו כולם יחד טובים, כאמרו: 'להודיעך קִשְׁטְ אַמְרֵי אֱמֶת לְהַשִּׁיב אֱמֶת לְשִׁלְחֶיךָ' (משלי כ"ב, כא) (עמ' שיד-שטו).

הפרק הזה הוא אחד המפתיעים במאמר, במיוחד ביחס לרב סעדיה, שהחכמה תופסת במשנתו מקום מרכזי ועליון. לא זו בלבד שהוא מחשיב את החכמה עד מאוד בהקדמת הספר כולו, הוא גם מונה אותה בהקדמת המאמר הנוכחי כאחראית על האיזונים והבקרה ועל חלוקת הכוחות הנכונה. היא המפתח לכול, ובכל זאת, גם בה אסור להפריז.

מעניין לציין, שרב סעדיה מתעלם כאן מהעצה התנאית, שדרכה של תורה היא: "פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל" (אבות פ"ו מ"ד). הוא גורס שעידון המזון משפיע על עדינות הנפש ואיכות המחשבה. מן הסתם, אין כוונתו לפטור מלימוד תורה את העני שאין לו די מחסורו, אבל תורת האיזונים דורשת שהגוף יקבל את המגיע לו. עדיף ללמוד תורה מתוך עידון מבוקר מאשר מתוך עוני, המוביל לגסות המחשבה.

כאשר מדבר רס"ג על תלמיד חכם המטיל את צרכיו על אנשים אחרים, שהוא נמאס ובלתי נחשב ודבריו אינם נשמעים, הוא מתכוון למי שמטיל על אחרים את צורכי המזון, המדור והכסות שלו. ברור לגמרי על פי זה, מה היה אומר רס"ג אילו נדרש לשאלת המחויבות לשרת בצבא בדורנו. ודי למבין.

העבודה

בפרק זה עוסק רב סעדיה ב'עבודה', במובן של עבודת השם. גם פרק זה כקודמו, פרק החכמה, פותח בתיאור אוהד מאוד של ההתמסרות לעבודת השם ושל הצדיקים העוסקים בכך:

מצוים אנשים רבים האומרים, כי הטוב ביותר שיתעסק בו האדם בעולם הזה היא עבודת ה' בלבד, והיא: שיצום ביום, ויקום בלילה להלל ולהודות, ויעזוב את העולם בכללותו, כי ה' יספק לו עניני מזונו ורפואתו ויתר צרכיו. והננו מוצאים לעבודה עונג חשוב, כאמרו: 'כי נעים נאווה תהלה' (תהילים קמ"ז, א), ושמחה וחדוה, כאמרו: 'עבדו את ה' בשמחה' (שם ק', ב), וסגולה לפני בורא הכל ליום הגמול, כאמרו: 'זחמלתי עליהם כאשר יחמל איש על בנו העבד אתו' (מלאכי ג', יז).

גם אלה, ירחמך ה', כל מה שתארו בו עבודת בוראנו אמת, ואף כל התארים לא יגיעו עדיה, וכאמרו: 'גדול ה' ומהלל מאד ולגדלתו אין חקר' (תהילים קמ"ה, ג) (עמ' שטו).

גם כאן, אין רב סעדיה מאריך הרבה בתיאור מהות העבודה ושבחיה, מתוך ההנחה שכל הלומד בספרו מודע לחשיבותה ולמעלתם הרבה של החסידים המקדישים לה את חייהם. בפרק זה, כמו בפרק הקודם, הוא מציג גם את תמונת הראי – מה הבעיה כאשר מתמסרים רק לעבודה זו ומוותרים על המידות האחרות:

אבל הנקודה שיש לחלוק עליהם בה, במה שמתחידים בה לבדה, ואמירתם שלא יעסוק בזולתה. כי אם לא יעסוק במזון – לא יתקיים הגוף, ואם לא יתעניין בבנים – לא תהיה העבודה מעיקרה, כי אנשי דור בכללם, אילו התנהגו כפי דעתם ומתו, היתה מתה העבודה עמהם. ואין העבודה אלא לאבות ובניהם ובני בניהם, כמו שאמר: 'למען תירא את ה' אלהיך לשמר את כל חקתיו ומצותיו אשר אנכי מצוץ אתה ובנך ובנך כל ימי חיך' (דברים ו', ב)

(עמ' שטו-שטז).

אין קיום לחסידות המנותקת מקיום החובות ההכרחיות של העולם הזה.

ואחר כך אבאר מה שנעלם מהם, והוא, שהעבודה היא בכל המצות השכליות והשמעיות, כאמרו: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך כי

אם ליראה את ה' אלהיך... לשמר את מצות ה' (דברים י', יב-יג). ומה יוכל הבודד לקיים ממצות המדידות והמדדות והמשקלים, כאמרו: 'מאזני צדק אבני צדק' (ויקרא י"ט, לו)? ומה יכול הוא לקיים ממצות השפיטה בצדק ובאמת, כמו שנאמר: '[לא] תטה משפט לא תכיר פנים' (דברים ט"ז, יט)? ומה יכול לקיים מן האסור והמותר באכילת הבשר ודומיו, לפי שנאמר: 'זאת החיה אשר תאכלו' (ויקרא י"א, ב)? ומה יכול הוא לקיים מדיני הטומאה והטהרה, לפי שנאמר: 'להבדיל בין הטמא ובין הטהר' (שם י"א, מז), וכן 'להורת ביום הטמא וביום הטהר' (שם י"ד, נז)? וכך בעניני הזרעים והמעשרות והנדרים והצדקות וכל הדומה להן (עמ' שטז).

כדי להיות עובד השם, חייב האדם להיות מעורב בעולם המעשה במלואו. הפרישות מן העולם אינה מאפשרת לקיים את מרבית המצוות, שנועדו לאנשי מעשה ועמל.

רס"ג מעלה את האפשרות, שעובד ה' יוכל להסתפק בכך שהוא לומד את כל הנושאים ההלכתיים הללו, ואולי הוא אפילו עוזר לחקלאים בהוראת תורה והלכה. כנגד אפשרות זו אומר רס"ג כך:

ואם תאמר, ילמד את אלה ויורה בהן לאנשים אחרים ויקיימו אותן? אם כן, אותם האנשים הם עובדי ה' ולא הוא, כי בהם נעשת עבודת ה', לא בו!
(שם).

בדרך כלל, אותם חסידים שמתמסרים לחיי תורה ועבודת השם, סומכים על מאמרי חז"ל בנושא הביטחון בה', שמהם עולה הרושם שהקב"ה מספק צרכיו של אדם הבוטח בו בלי שיצטרך לטרוח כלל, ושלעתים זוכה הצדיק במתנת שמים בלא עמל. אולם רב סעדיה חולק על ההנחה הזאת מכל וכל:

אבל מה שאמרו מן הבטחון על הבורא בעניני צרכי הגוף וצרכי המזון, הרי הוא כמו שאמרו, אלא שנשאר עליהם דבר אחד, והוא, שהוא כבר עשה לכל דבר סבה ונוהג ראוי לנהוג בו באותו האופן. ואלו היו צודקים כי הבטחון כולל הכל, אם כן יבטחו עליו גם במקום העבודה שיביאם לגמול בלי עבודה, וכיון שזה לא יתכן, מפני שכבר עשה את העבודה סבה לגמול, כך לא יתכן ללא התעסקות ברכוש ובנשואין וביתר הענינים שעשאו סבה לתקון בני אדם. אלא שיש שהוא עושה לפעמים דבר מזה

על דרך הנס שלא באמצעות האדם, אבל אינו עושה אותו מנהג נוהג וישנה מה שהטביע בעולם

(עמ' שטז-שז).

בפרק הזה מופיע רס"ג כאדמו"ר חסידי, שמשנת הבעש"ט בעניין "בכל דרכיך דעהו" נר לרגליו. אולי בגלל הפרק הזה אמרו על הבעש"ט שהיה גלגול של רב סעדיה.

הפרק הזה מנוגד בתכלית לתפיסות שרווחו במזרח אירופה בעת החדשה, תפיסות שגרסו נתק מעולם המעשה הזר, הנכרי והמאיים. בליטא העלו על נס את ההתמקדות המוחלטת בלימוד תורה, ובעולם החסידי – את ההתמקדות בעבודת השם בדבקות, בקב"ה ובצדיק. בישיבות של ימינו נתקבלה ההכרעה, ש"תלמוד גדול" לא מפני שהוא מביא לידי מעשה, כפי שנאמר בגמרא (קידושין מ ע"ב), אלא שהוא בפני עצמו גדול ממעשה ומייתר את המעשה. רב סעדיה קובע נחרצות שהמעשה גדול, ולכן החכם שמלמד אחרים איך לנהוג בחיי העולם, או איך לעבוד את ה' בענייני הזרעים והמעשרות, הנדרים והצדקות, נמצא במצב נחות, כי לא הוא עוסק בעבודת השם אלא תלמידיו, העם שבשדות.

גם דבריו של רס"ג בעניין מידת הביטחון, המתירה כביכול לאדם שלא לדאוג לפרנסתו, שונים מן המקובל בחוגים דתיים מסוימים כיום. דבריו אלו יכולים להוות בסיס חשוב לחינוך ציוני דתי מקורי. מקורי, במובן זה שאיננו מציג עצמו כמין פשרה בין מסורתיות דתית ומודרנה חילונית, אלא כאיזון נכון המקובל על רס"ג כדרכה של תורה, הרבה לפני שפיתויי המודרנה החילונית הופיעו על סדר יומם של שלומי אמוני ישראל.

ד. שלמות אינה בינוניות

בין רס"ג לרמב"ם

חשוב להבהיר את ההבדל בין 'דרך האמצע' של הרמב"ם לבין דרכו של רס"ג. ה'אמצע' של הרמב"ם נשמע כפשרה וויתור. רוח של מיצוע ובינוניות עלולה לעלות מן התיאור של הרמב"ם את דרך הביניים שבה צריך ללכת, בלי לנטות אל אחד הקצוות. ידועה המימרא המיוחסת לרבי מנדלי מקוצק, שרק סוסים הולכים באמצע, בני אדם הולכים בצדדים על המדרכות. רב סעדיה אינו מדבר ככלל על בינוניות ודרך האמצע. הוא מתאר את כל המידות ותחומי הפעילות

בחיים בתיאורים חיוביים עזים ומלאי חיות. הוא דורש מן האדם לתפוס נתחי חיים במלוא עצמתם: גם את הפרישות, וגם את החשק. אלא שהוא דורש להשתמש בהם – במלוא העצמה – במקום ובזמן הנכונים.

הרמב"ם היה אומר לא להפריז בחשק. רב סעדיה אומר לחשוק – אבל באשתך המותרת לך, בזמנים המותרים. הרמב"ם בהלכות דעות בונה תפריט מדוקדק מאוד, סדרי סעודות מפורטים, דיאטה שלמה. רס"ג אומר: תאכל ותשתה עם כל הלב, אבל – בזמנים ובגבולות הראויים. כך הוא מתאר זאת בפרק הסיכום:

הנה נתבאר מה שהרחבתי וביררתי למי שיקרא ספר זה, שכל מי שיראה לו לנהוג באחד משלשה עשר אלו, כי דרכו טעות ובלתי נכונה, מחמת שנהג בו לבדו מבלי לשתף זולתו עמו, ובכך נתעוות לו חפצו וחסר מלהשיג אהבתו, וכמו שהקדמתי מדברי שלמה, שכל דבר מְעוֹת וחסרון, אבל אם נתקבצו כל הסוגים הללו הוא הנכון המוחלט.

וכן אין נכון לקחת מכל אחד מהם חלק משלשה עשר חלקים ויהיו חלקים שוין, אלא יקח מכל מין מהן השעור הראוי, כפי שמחייבת החכמה והתורה. וכאשר יקובצו פרטי שלשה עשר ענינים אלו, תהיה חמאת חבוצם שישגי הנכון מן המאכל והמשתה והתשמיש כדי קיום גופו וזרעו, וכאשר ימצא את זה בהתר, ישחרר בו את תאוותו עד שיקח צרכו, ואם היא עלולה להפליג או לקחת מהם דבר שלא בהתר, יאספנה אליו ויעצרנה. ואם אינה נעצרת כפי רצונו, ישלח נגדה מדת הפרישות, עד שתהא פרושה בכל אחד מהן, וישמור מה שחננו ה' מן הממון והבנים בכח אהבתם. ויבנה בעולם בכדי צרכו, ואם יראה שהתאוה עלולה להשתלט עליו ותביאהו באסור או במגונה, ישחרר כח הפרישות עד שימנע מכך. ויאבה חיי העולם הזה בגלל העולם הבא, כי הוא הפרוודור שלו, לא בגלל עצמו...

ומה שישאר לו מזמנו לאחר השגת המזונות, יפנה עסקו בו בעבודה ובחכמה (עמ' שיח-שיט).

בהוראות ההרכבה של האיזון הרצוי והמדויק של רס"ג, יש שיעורים שונים לכל אחד משלושה עשר המרכיבים. לגבי המאכל והמשתה והתשמיש, הוא אומר שכאשר ימצא זה בהתר "ישחרר בו תאוותו עד שיקח צרכו"! כשמגיע

למצב ש"עלולה להפליג" או "לקחת מהם דבר שלא בהיתר", "יאספנה אליו ויעצרנה", ואם גם בזה לא די, "ישלח נגדה מדת הפרישות". לעומת זאת, בהשתררות ונקמה הוא סבור שלכתחילה אין להשתמש כלל, אבל אם "יבוא דבר זה מאליו", יקחהו לשימוש לגיטימי: "להעמיד בו גדרי הדת ויטיב לבני אדם".

לאדם המאוזן של רב סעדיה ישנה אמתחת מלאה כוחות אדירי עצמה, שאותם הוא יכול להפעיל במצבים שונים. לעומת זאת, הרמב"ם מתאר חיים במתח נמוך יותר. ההנחיה של הרמב"ם היא להשתמש בזרם נמוך, כדי לא להתחשמל. ההנחיה של רס"ג היא לעבוד במתח גבוה, ולהישמר מאוד שלא להתחשמל.

בחלק החתימה מתאר רס"ג באופן פיוטי את אמנות ההרכבה והאיזון בתחומים שונים של החיים, בעולם החומר ובעולם הרוח. בין היתר הוא מראה כיצד מיוזג נכון הוא מרכיב משמעותי גם בעולם המוסיקה, משל ששימש אחר כך באופנים שונים מחברים שונים. לדוגמה, בעל ערוך השלחן השתמש במשל הזה בהקדמתו ל'חושן משפט', כדי לתאר את האיזונים הנכונים בעולם של הלכה וקיום מצוות.

מרשם מְיָדִי ומפעל חיים

במאמר זה מתיימר רב סעדיה להציג מינון מדויק של האיזונים הנחוצים כדי לנהל בצורה נכונה את חייו של האדם המאמין השלם. תהיה זו טעות חמורה להניח, שאפשר להשתמש במאמר הזה כמדריך שימושי לניהול יומיומי של חיי האדם, וכמתכון בטוח להצלחה בקבלת החלטות ובארגון הפרט והחברה. בסופו של דבר, רב סעדיה מתווה את העקרונות, אבל הפרטים משתנים מאדם לאדם ומדור לדור.

ההגעה לאיזונים הנכונים היא תוצר של תהליך ממושך, שבו האדם והחברה בוחנים את עצמם, את המציאות שבה הם חיים ואת הדרישות הפנימיות והחיצוניות, ולומדים לאזן ביניהם. ברור שיש גם טעויות וכישלונות, וברורה גם הסכנה של הבינוניות, של עשיית קצת מכל דבר, בצורה לא רצינית ולא שלמה, במקום הדרך רבת העוז והגבורה שמציע רב סעדיה. כל אלו מצריכים הרבה עבודה לאורך החיים, וזהו תנאי בסיסי בגישה לכל לימוד של תורת מידות: מדובר במשימה לחיים, ולא בלימוד חד פעמי לקראת בחינה.

ה. חינוך לשלמות

הוראת הניצוח

אין להסתפק בחינוך לערכים מסוימים בלבד, ואף לא בחינוך למכלול של ערכים. מרכיב משמעותי מאוד של החינוך חייב לכלול את החינוך לבחירה בערכים ובמעשים הנכונים, חינוך לחלוקת משאבים נכונה, לבניית אורח חיים מאוזן ולעשייה מסורה ונמרצת, שאינה מגיעה לכלל התמכרות, ואינה מובילה לאיבוד החשק והיכולת לעסוק גם בתחומים אחרים נחוצים.

חינוך לערך של לימוד תורה באופן טוטלי הוא חינוך לדבר בלתי אפשרי. אדם צריך לעשות דברים נוספים בחייו, והמחנכים צריכים ללמדו כיצד, באילו תנאים ובאילו זמנים עליו להקדיש עצמו לדברים האחרים. בנוסף, אי אפשר להסתפק בחינוך לערכים החשובים: תורה ומצוות, עבודת השם וחסידות, חסד ובין אדם לחברו, כשאת ענייני העולם הזה, כמו פרנסה, אישות וצורכי המזון והממון, רואים כגורמים חיצוניים, שהחניך יגיע אליהם מאליו, ושאינו צורך להתייחס אליהם, אלא לכל היותר להסביר את החובה לצמצם את העיסוק בהם ולהגבילם. גם התפיסה שהמחנכים מופקדים על ה'ערכים' וההורים על 'העולם הזה', ומבין שניהם יצמיח החניך אישיות מורכבת ומגובשת, היא טעות. חובתם של אלו וגם אלו היא ללמד את תכנון מכלול מרחב החיים, ולא את האידיאות לחוד והאינטרסים לחוד.

רב סעדיה ממשיל את האדם למנצח על תזמורת. כדי שאדם יוכל להיות מנצח, עליו ללמוד להכיר את כל הכלים, את כל המקצבים ואת אמנות האיזון ביניהם.

הוויתור

הוויתור והכישלון בחינוך יכולים להתרחש בשני אופנים. האופן האחד, המוכר יותר, הוא כאשר החניך אינו מפנים את הערכים והמשימות שמוטלות עליו, כגון שאינו מכיר בערך הלימוד והחכמה והוא מתרשל בלימודיו, או שאינו מכיר בערך העבודה והוא מזלזל בקיום מצוות, בתפילה וכדומה.

לפי רב סעדיה קיים אופן אחר של כישלון, והוא יכול להתרחש גם אצל חניך שהפנים והעמיק עד מאוד את הערכים שהקנו לו הוריו ומוריו. כישלון זה מתרחש כאשר החניך אינו מוצא דרך לאזן בין הדרישות השונות המוטלות

עליו, והוא בוחר לוותר על חלק מן מרכיבי האישיות השלמה, ולהסתפק בדבר חלקי.

חניך ישיבה תיכונית, שהגיע למסקנה שאינו יכול לשלב לימוד תורה וחכמות חיצוניות, שאינו יכול לשרת בצבא ולהמשיך לקיים מצוות בדקדוק, יכול לבחור להצטרף לישיבה חרדית. בהמשך לבחירה זו, הוא עתיד להישאר כל ימיו במסגרת המגוננת של הקהילה החרדית, שבחירה לוותר על נתחים משמעותיים מחובות האדם השלם, כמו החובה לשרת את העם והארץ בשירות צבאי או לאומי. ייתכן שיבחר לוותר על השכלה מדעית וכללית ועל רכישת מקצוע שיקדם את יישוב העולם, מתוך חרדה שמא אלו יפגעו בהתמסרות המוחלטת לתורה. בחירות אלה אינן מעידות על כישלון בחינוך הערכי, שהרי הוא אכן מתמסר לתורה ולמצוות ככל יכולתו, אבל הן מצביעות על כישלון בחינוך לשאיפה לשלמות. גם אם הוא ירבה לדבר על כך שהוא שואף לשלמות, ומשום כך הוא בחר להתמקד בלימוד התורה ובקיום המצוות, הרי שאלפיא דרס"ג הוא משתמש במינוח שגוי. ההיפך הוא הנכון – חברו שבחר לשלב בין חיי תורה לעבודה, בין לימודים לשירות, ומתאמץ לבצע על הצד הטוב ביותר את המשימות השונות, הוא זה החותר לשלמות ופועל להשגתה, בלי לוותר מראש על הסיכוי להגיע אליה.

הוא הדין, כמובן, במי שבחר להתמקד ביישוב העולם, וויתר לשם כך על התורה או על העבודה. אי שם במהלך השירות הצבאי, או בימי לימודיו באוניברסיטה, הגיע למסקנה שקשה לו לשלב את אלו עם לימוד תורה ועם הקפדה בקיום מצוות, ובחר להתמקד ולהגיע להישגים משמעותיים בשירות הצבאי או בתחום עיסוקו. רצונו להצטיין בקריירה שבחר יכול להיות מתואר כשאיפה למצוינות, אבל לא כשאיפה לשלמות, שכן השלמות אינה מוותרת מראש על המאמץ לתת משקל ראוי לממדים השונים של נפש האדם, ליכולותיו ולחובותיו הפרטיות והציבוריות.

מוסדות משלבים

אחת הדרכים של החינוך הדתי להקנות את דרך השילוב והאיזונים הראויה היא הקמת מוסדות משלבים. בית הספר הממלכתי-דתי משלב לימודי קודש וחול, קיום מצוות בצוותא (כמו התפילה) ולימוד חכמה. הישיבה התיכונית והאולפנה הן גוון אחר של שילוב דומה, ובהן מתווסף בדרך כלל גם רכיב משמעותי מאוד של עשייה חברתית ותרומה לכלל. ישיבת ההסדר היא

מתכונת לצירוף של לימוד תורה ושירות צבאי, ואף המכניות או תכניות שילוב אחרות ממלאות את התפקיד הזה.

אמנם, יש לזכור שהשילוב המאוזן הראוי אינו בהכרח שילוב בר-זמני. בתקופת ההכשרה וה'הכנה לחיים' יכול תלמיד להקדיש מספר שנים ללימוד תורה אינטנסיבי, ולאחר מכן לעבור לפרק אינטנסיבי של שירות צבאי או של לימודים אקדמיים. את השילוב של הדברים בחיי היומיום יעשה רק בבגרותו, כאשר יקים בית בישראל, יעבוד במקצוע לפרנסתו ויקבע עתים לתורה. את החובה לשירות הצבאי, אחרי תום פרק השירות הסדיר, יש מי שימלא רק במסגרת מילואים, ויש מי שיחליט להקדיש לכך מספר שנות שירות קבע.

הצירוף המלאכותי של הישיבה התיכונית, המחלקת את היממה לשעות לימודי קודש ושעות לימודי חול, היא אמנם דוגמה חיובית לאיזון ולשילוב הראוי, אולם ייתכן שיש בה גם ממד הפוך – היא פוטרת את התלמיד מלהתמודד עם חובת האיזונים שלו עצמו. ויש תחומים שבהם אין היא עוסקת כלל. לעתים, בוגרי מערכת החינוך הדתית או הנושרים ממנה יוצאים אל העולם עם 'הכשרה מוסיקלית' נאותה - הם יודעים לנגן, והם מכירים לעומק תבניות מסוימות של מוסיקה, אבל אין להם כלים ויכולת של הלהנה וניצוח. אין הם יודעים לנצח על מגוון הכוחות הפנימיים של עצמיותם, ואין הם יכולים להלחין איש איש את שירת חייו.

דוגמה אישית ואחריות אישית

בעיניי, שני הכלים העיקריים הנחוצים כדי להקנות לתלמידים את הדרך לשלמות, הם הדוגמה האישית והעברת האחריות. כפי שכבר ביארו גדולי המחנכים ועובדי השם, הדוגמה האישית היא בעלת ערך שאי אפשר להפריז בו. ולהפך, מחנך שהוא נאה דורש ולא נאה מקיים, לא זו בלבד שלדרשותיו יש ערך נמוך ואין הוא מועיל לתלמידיו, אלא שהוא אף מזיק להם.

הדוגמה האישית מאפשרת לחניך לראות דגם של שילוב ראוי. ניקח לדוגמה תלמידת תיכון דתי או אולפנה, שהמערכת החינוכית הציבה בפניה מכלול בלתי אפשרי של דרישות: מצפים ממנה להצליח בלימודים, כדי שתוכל בעתיד לרכוש מקצוע ולהצליח בקריירה; מצפים ממנה להיות גומלת חסדים ועוזרת לזולת, מדריכה או מתנדבת, גם במהלך לימודיה, וגם בעתיד, כשתצא לשנות השירות, ומאוחר יותר, כשתקים משפחה; דורשים ממנה

להיות יראת שמים ודבקה במצוות, בתפילה ובלימוד תורה; דורשים ממנה ומחנכים אותה להיות רעיה נאמנה ואם מסורה בישראל, הנושאת על שכמה את עול הבית וגידול הילדים, בהארט פנים תמידית למשפחה ולזולת, ותוך החזקת בית נקי ומסודר ופתוח לאורחים בכל עת.

ניסיון לעשות את כל אלו בהצטיינות גמורה יכול להסתיים בקריסה כללית. אסור בשום אופן להתעלם מריבוי המשימות הזה במהלך העשייה החינוכית, מתוך הנחה שהיא 'תסדר' בבוא העת. ה'תסדר' מעצמה יכול להוביל לחיים מלאי תסכולים, או לוותרים – אלו מוותרות על קריירה, אלו מאחרות בהקמת משפחה יותר מכפי שהעלו על דעתן, ואחרות מנסות לשלב את הכול מתוך רוגז ותסכול.

גם הסברה תאורטית, איך לחלק את המשאבים באופן מושכל, קשה מאוד.

הבנת מנגנון האיזונים תתקבל יפה יותר על דעתה ולבה של נערה, שגדלה בבית שבו האם משמשת דוגמה אישית מופתית, או של נערה שפגשה במערכת החינוך מורות שלא רק נאה דורשות אלא גם נאה מקיימות, שניתן היה לראותן מיישמות את ההרכבה המאוזנת, גם בחיי היומיום שלהן בבית הספר, וגם בביקור בביתן ובמפגש עם משפחתן. נערה שבמסגרת שנות לימודיה הופגשה עם דמויות שמחוץ למערכת החינוך, דמויות שאפשר ללמוד מהן דגמים שונים של שילוב נאות, של אישיות ואורחות חיים, שאפשר לשוחח עמן ולשמוע מקרוב כיצד הן מנהלות את חייהן, לשאול ולהתרחם, נערה כזו ניתן בידה כלי רב ערך לכלכל לפיו אורח חיים ההולם את אישיותה, כישוריה ונשמתה. אמנם זוהי למידה בדרך של 'שוליה' ו'חיקוי', אבל היא לא נופלת כלל ועיקר מהוראה מובנית ושיטתית. אדרבה, בעניינים שכאלה היא ודאי עדיפה, בחינת 'שימוש תלמידי חכמים'.

החינוך לאחריות אישית פירושו, הפקדת האחריות על עיצוב האיזונים הנכונים של כל תלמיד ותלמידה – בידיהם. "לב יודע מרת נפשו ובשמחתו לא יתערב זר" (משלי י"ד, י).

הרב קוק קובע בפתיחת ספרו **מוסר אביך** :

נראה שאי-אפשר לצאת ידי חובה בענין חובות הלב, רק אם יסדר ספר לעצמו בלימודים הדרושים לו בזה, בין הפרטיים ואפילו הכוללים גם כן יותר יבין ע"י מה שיחדש בהם מרוחו. ומי שהוא כבר באופן זה של

הדעת, שיכול להעריך מערכה שכלית בעצמו, אי אפשר לו לבוא אל השלמות אם לא יעבוד בשכלו בזה.³

אף מורה או מחנך אינו יכול להחליף את התלמיד בעיצוב המבנה הנכון ומערכת האיזונים ההולמים את רוחו ואישיותו היחידית, שאין דומה לה, ואי אפשר להתאים לה מינון ההולם שום אדם אחר.

חינוך לבחירה אישית ולאחריות אישית יכול להיעשות רק על ידי התנסות. בכל שלב בהתפתחות הילד הוא אמור לקבל מעט יותר יכולת לבחור ולעצב את סדרי חייו. מעט אחרי שנגמל מהנקה, כבר אפשר להתחיל לחנכו לבחירת תפריט אחראי ומושכל. משלב די מוקדם אפשר להציע לו לבחור בין בננה ותפוח, ולא לתחוב לפיו את הפרי הראוי לטעמה של האם. בגיל בית הספר כבר אפשר לחנך לבחירת הפרופורציה בין לימודים, משחקים ופעילות חברתית. בקצב כזה, ומתוך מודעות כזו, האחריות על בחירת המסלול שאחרי סיום הלימודים בכתה י"ב כבר אמורה להיות בידיו של הבוגר באופן מלא. ההורים והמורים יכולים לייעץ, ורצוי שיהיו לצידו, נכונים לתמוך ולייעץ, אבל מי שאמור לעשות את הבחירות הנכונות, וגם לטעות ולשלם את המחיר, הוא האדם עצמו.

כך חותם הרמח"ל את ספר ההדרכה היסודי ואולי הנפוץ ביותר לעבודת ה' - **מסילת ישרים**:

ואתה קורא נעים, ידעתי שכמוני תדע, אשר לא כליתי בספרי זה את כל חוקי החסידות, ולא אמרתי כל מה שיש לומר בענין זה, כי אין לדבר סוף, ואין להתבונן תכלית... ועל כל כיוצא בזה נאמר: 'שמע חכם ויוסף לקח ונבון תחבֵּלוֹת יקנה (משלי א', ה), והבא לטהר מסייעים אותו, 'כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה' (שם ב', ו), להישיר איש איש את דרכו לפני בוראו.

וזה פשוט, כי כל אדם לפי האמנות אשר בידו והעסק אשר הוא עוסק, כך צריך לו הישרה והדרכה, כי דרך החסידות הראוי למי שתורתו אומנתו, אינו דרך החסידות הראוי למי שצריך להשכיר עצמו למלאכת חבירו, ולא זה וזה דרך החסידות הראוי למי שעוסק בסחורתו, וכן כל שאר הפרטים אשר בעסקי האדם בעולם, כל אחד ואחד לפי מה שהוא ראוי לו דרכי

3. **מוסר אביך ומדות הראיה**, ירושלים תשל"א, עמ' יז.

החסידות... וכבר יכול להיות חסיד גמור איש שמפני צרכו הוא בעל מלאכה פחותה, כמו מי אשר לא יפסוק מפיו הלימוד, וכתוב 'כל פֶּעַל ה' למענהו' (שם ט"ז, ד), ואומר: 'בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחתיך' (שם ג', ו) (פרק כו).

טוב יעשו המחנכים אם לא יתלו את עוון הנטייה אל הקצוות בתלמידיהם, או בגורמים חיצוניים המשפיעים עליהם. אמנם קיימות השפעות חיצוניות וצרכים נפשיים של התלמידים, שבהם דנו רבים מחוקרי תופעות החילון וההתחרדות של תלמידי החינוך הדתי, אולם מוקד עניינם של ההורים והמחנכים צריך להיות באחריות המוטלת עליהם, ובמה שעליהם לעשות כדי להצליח בהטמעת השאיפה לשלמות, הבנת מהותה, והדרך להשגתה.

